

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI

TOLNAI MÁRTON

513 160683
HARMATHY ATTILA

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPVÁLTOZÁSÁNAK JOGI TÜKRÖZŐDÉSE

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1994. ÁPRILIS 22.

MTAK

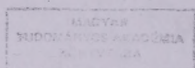
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

012685

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia
1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes
és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtítkárának 22/1/1982. számú
állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 7321 0

HU ISSN 0236-6258

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

© Harmathy Attila, 1997

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója

A számítógépes szedés
a Vetula Visual Bt. munkája

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Nyomda Kft. végezte

Felelős vezető: Freier László

Martonvásár, 1997

Felelős szerkesztő: Balassa Éva

Műszaki szerkesztő: Gábor Péter

Kiadványszám: A-96-181

Megjelent 1,6 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 5588/19 97 sz.

1. Gyakran hallott mondások igazságát az ember akkor szokta igazán megérteni, ha saját tapasztalata közvetlen közelségbe hozza azok tartalmát. Így jártam én is azzal a többször hallott mondással, hogy óriások vállán állunk.

A székfoglaló előadásra készülve az jutott eszembe, hogy a közelmúltban találkoztam a francia akadémia egyik tagjával, aki elmesélte, hogy akadémikussá választása azzal a kötelezettséggel járt, hogy csináltatnia kellett egy hímzésekkel ellátott zöld frakkot, vennie kellett egy tört, és előadást kellett tartania annak az akadémiai elődjének a tevékenységéről, akinek a székét elfoglalta. Nem tudok róla, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választás az említett kötelezettségek bármelyikét is eredményezné. Azt azonban előírt kötelezettség nélkül is illendőnek tartottam, hogy megnézzem, kik voltak azok a jogászok, akik a Magyar Tudományos Akadémia tagjai voltak.

2. A jogász akadémikusok névsorának olvasását a tizenkilencedik századi adatokkal kezdve, különös hangulatot éreztem. Voltak olyanok, akiknek a nevét csak hallottam, mások írásait olvastam, végül időben közeledve, a nevekhez már arcok és személyes emlékek is kapcsolódtak: tanárain, majd kollégáim, barátaim neve

következett. Úgy éreztem, hogy bekapcsolódom egy történeti láncolatba. Lehet, hogy e láncolat egyes tagjainak műveit egy időre elfelejtették, majd azok ismét sokak által olvasottá váltak. Olyan akadémikus is volt, akinek a sírját a temetőben véletlenül meglátva, meglepetten olvastam halálának időpontját. Rá kellett jönnöm, hogy ismerhettem volna, de a közelmúlt történelmi eseményei következtében eltűnt az ismert szereplők köréből és régen halottnak hittük. Másoknak a tehetségét közvetlenül is volt alkalmam megcsodálni, és olyan is volt, akinek tudása, imponáló teljesítménye mellett becsületes, következetes emberi magatartása egy életre szóló emléket adott annak ellenére, hogy csak rövid ideig voltunk kapcsolatban.

A neveket olvasva közvetlenné, saját tapasztalattá vált az óriások vállán állunk mondás tartalma. Az elődök megteremtették az alapokat, formálták gondolkodásunkat, és az ember úgy érezheti, hogy nemcsak az édesapja és édesanyja életét folytatja, hanem – talán anélkül, hogy észre is venné – átveszi az elődök eredményeit, vállukra állva nézhet körül. Milyen magasra lehet így kerülni, és milyen messzire lehet így ellátni? A láncolat egészének teljesítményét nem próbálom meg értékelni, nem is tekintem itt feladatomnak.

Ezzel a bevezető pár mondattal csak tiszteletet szeretnék adni az elődöknek, fejet hajtani sokszor nem könnyű körülmények között végzett munkájuk előtt.

3. Nem tudok azonban szabadulni attól a gondolattól, hogy a másokra támaszkodás, a segítség természetes és nem is mindig tudatos elfogadása nemcsak ebben a körben jelentkezik, amiről eddig beszéltem. Nem tehetem, hogy ne említsem meg, mennyivel tartozom családomnak, kollégáimnak, akik sokszor önfeláldozóan tették lehetővé számomra a munka végzését. Köszönöm azt, hogy elviselnek, hogy elfogadnak, hogy segítenek, hogy szeretetet tudnak nyújtani, amire gyakran – nemcsak a munkához – olyan nagy szükségem van. Így azt érezhetem, hogy a mindennapos élet kisebb-nagyobb csodáival vesznek körül.

Az eddigiekben idézett mondás általános értelmezésétől eltérően úgy gondolom tehát, hogy e tekintetben is elmondhatom, óriások vállán állok.

4. Az előzőekben a múltat és a jelent említettem. Előadásomban végig ezen a nyomon haladok, ezt a szándékot talán a cím is jelezte. Mielőtt továbbmennék, hadd idézzek azonban egy amerikai író, Thornton Wildert. Teszem ezt bizonyos lelkiismeret-furdalással, mert noha több művét olvastam, alig emlékszem valamire ezekből. Az a kevés viszont elég sűrűn jelenik meg a gondolataimban. Ilyen a Szent Lajos király hídja című regényének alapötlete és a Teremtés nyolcadik napja című regényének néhány befejező sora. A mostani alkalomra választott nagy téma egy előadás időtartama alatt vázolható kis részletének összeállításánál az

utóbbi, a Teremtés nyolcadik napja című mű jutott eszembe, és ezt szeretném idézni:

„A történelem egyetlen nagy szőttes. Senki sem láthat át belőle többet egy arasznynál... Sokat beszélnek arról, hogy a szőttes mit ábrázol. Némelyek váltig bizonygatják, hogy látják a rajzot. Némelyek csak azt látják, amit elmondtak nekik. Némelyek emlékeznek rá, hogy valamikor látták, de elvesztették. Némelyek abból merítenek erőt, hogy a kizsákmányoltak és elnyomottak fokozatos felszabadulását látják a mintában. Némelyeknek meg éppen az a meggyőződés ad erőt, hogy nincs látnivaló, a szőttes nem ábrázol semmit. Némelyek...” – és itt Wilder abbahagyja a mondatot, rábízva az olvasóra a folytatást.

5. Az idézett mondatokat azért éreztem elmondhatónak, mert az állam gazdasági szerepével összefüggésbe hozható jogintézmények alakulásának elemzésénél talán egyesek egyértelmű képet látnak, másokban viszont kétségek támadhatnak, hogy a sokféle tényező hatására létrejövő változásokból lehet-e látni valamilyen képet.

A sokfelé ágazó kérdéskörből az előadás csak egy behatárolt, szűk területtel foglalkozhat. A vizsgálódás körvonalait azzal szeretném jelezni, hogy nem minden jogintézményről lesz szó, hanem csak a polgári jogi intézmények állnak előtérben (más jogágak csak utalásszerűen jelennek meg) és a polgári jognak is csak egyes fontosabb intézményeit, azoknak fő vonalait

figyelem. Időbelileg is korlátozott a vizsgálat: lényegileg csak a 20. századra terjed ki, szükség esetén utalásokkal a 19. századra. Az utóbbi korlátozás indokolásaként Kuznets egy olyan megállapítására utalok, amelyek szerint a gazdaságtörténet legfeljebb 18. századig visszavezethető új korszakát jelenti a modern technológia felhasználására épülő gazdasági növekedés.¹ Ebben a növekedésben pedig döntő fontosságú szerepet játszott az állam.

A területileg és időbelileg így behatárolt térben az állam gazdasági szerepváltozásának jogi tükröződését két körben vázolom: az egyik kör az állam általános gazdaságsszabályozó tevékenysége, a másik kör az államnak a gazdasági élet alanyaként való megjelenése. Az elsővel foglalkozom részletesebben, a másodikat csak megemlítem.

6. A Közép- és Kelet-Európában folyamatban lévő változásokat témánk szempontjait alapul véve úgy szokás jellemezni, hogy a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet valósul meg. A *tervgazdálkodás* ma sem ebben a földrajzi térségben, sem Nyugat-Európában nem tekinthető divattémának. Nemrégén pedig egyike volt a gyakran emlegetett közgazdasági és jogi kérdéseknek mind Keleten, mind Nyugaton. Landauer, a gazdasági tervezéssel foglalkozó

¹ Kuznets, Modern Economic Growth: Findings and Reflections, American Economic Review, 1973. 3. 247–248. p.

amerikai szerző egyik művében azt fejtette ki, hogy egyrészt a tervezést a gazdasági növekedésből fakadó problémák megoldására alkalmazzák, másrészt a tervezést gyakran azonosítják az állam gazdasági életbe való beavatkozásával, holott egyrészt nyilvánvaló, hogy az állam a gazdasági életbe a történelem során már évszázadokkal korábban is beavatkozott, másrészt a mű készüléseinek időszakában is csak részben esett egybe a tervezés és az államnak a gazdasági életben betöltött szerepe.²

7. A tervezés mint az állam gazdasági szerepének látványos megnyilvánulása, évtizedek óta heves viták tárgya volt. Ennek a vitának egyik nagy hatást kiváltó szereplője volt Friedrich Hayek, aki a tervezésről szóló művének azt a címet adta, hogy a rabszolgasághoz vezető út. (Nem közömbös a mű keletkezésének időpontja a mű megértéséhez: a kisebb terjedelmű könyv alapját jelentő vitacikk 1938-ban jelent meg, maga a könyv pedig 1944-ben.) A szerző világosan kifejtette, hogy a vitáinak szánt művével a náci Németországban és a Szovjetunióban alkalmazott tervezési rendszerrel szoros összefüggésben álló politikai, társadalmi veszélyekre kívánta a nyugati világ figyelmét felhívni.³

² C. Landauer, *Theory of National Economic Planning*, Berkeley-Los Angeles, 1947. 11-12. p.

³ F. A. Hayek, *The Road to Serfdom*, az 1944-ben kiadott mű új bevezetővel ellátott új kiadása, Chicago-London, 1976. III, XIX-XX. p.

Az ellentétes álláspontra példaként Rostownak a tervezésről 1960-ban megjelent könyvét lehet megemlíteni. Ez az egyébként szintén széles körben ismertté vált mű már címében is Hayek gondolatával való ellentétet fejezte ki. Ez a cím A szabadságért való tervezés volt.⁴

8. Nem véletlenül hivatkoztam a tervezést pártoló két olyan szerzőre, aki az Amerikai Egyesült Államokban dolgozott, és ott jelentette meg könyvét. A tervezést a közvélemény összekapcsolja az államnak a gazdasági életbe való erős beavatkozásával, és az egyéni szabadság korlátozásával, a magántulajdon háttérbe szorításával. E logikusnak tűnő összefüggés-feltételezéssel szemben látható, hogy az USA-ban 1934-ben egy országos tervező szervezetet létesítettek, amely (Hayek szerint) nagy figyelmet szentelt a német, orosz, olasz, japán tervezésnek, a II. világháborút követő időszakban pedig népszerű volt a tervezés gondolata. Az USA-t pedig közismerten az jellemzi, hogy a végrehajtó hatalom hivatali szervezete gyenge volt, a demokratikus rend kibontakozása megelőzte az iparosítást és az iparosítás megelőzte az állami hivatalnoki rend megerősödését.⁵ Az

⁴ E. V. Rostow, *Planning for Freedom*, New Haven, 1960. (2nd printing).

⁵ E. Amenta–T. Skocpol, *Taking Exception, Explaining the Distinctiveness of American Public Policies in the Last Century*, in: *The Comparative History of Public Policy*, ed. F. Castel, London, 1989. különösen 312–317. továbbá 293. sköv. p.

USA-ra tehát nem alkalmazható az az elgondolás, amely a tervezést az erős állammal, a magántulajdonnal szembenálló ideológiával és politikával kapcsolja össze.

9. A kézenfekvőnek látszó összefüggés kétségesseé válása egy olyan államban, mint az USA, minden egyéb ok mellett már önmagában is szükségessé teszi annak megvizsgálását, hogy milyen tényezőket kell különösen számításba venni. Ebből a szempontból tanulságosak Gunnar Myrdalnak a jóléti államról szóló, korábban sokat idézett művében található megállapítások. Myrdal egyrészt hangsúlyozza, hogy a történelem tanulmányozása azt mutatja, az államnak a gazdasági életbe – a különböző országokban eltérő módon és mértékben – történő beavatkozása a tárgyalt időszakban jóval megelőzte a tervezés kialakulását. Másrészt Myrdal felhívja a figyelmet arra, hogy a tervezés kialakulásában szerepet játszott a világháború és a nemzetközi krízisek sorozata, a politikai életben a demokrácia erősödése, a helyi önkormányzatok szerepének növekedése, a lakosság magatartásában a racionalitás fokozódása, a nagyvállalatok és az érdekképviselések növekvő jelentősége.⁶

Itt nem annyira a megjelölt tényezőkre szeretném a figyelmet felhívni, hanem az említett tényezők által jelzett irányokra. Ezek azt mutat-

⁶ G. Myrdal, *Beyond the Welfare State*, London, 1960. 15–17, 45–57. p.

ják ugyanis, hogy ha az állam gazdasági szerepének tervezésben megnyilvánuló formáját nézzük, a helyzet megértéséhez – durván fogalmazva – általános politikai, állami szervezeti, közigazgatási, lélektani, ideológiai, közgazdasági jelenségek, intézmények vizsgálata visz közelebb. Függetlenül a felsorolt listában szereplő egyes elemek elfogadásától, a tényezőknek a megadott körre gyakorolt korlátozó hatással való egyetértéstől, annak az állításnak az elfogadása, hogy sok tényező befolyására alakult ki és változott az állam tervezésként megjelenő szerepe, már önmagában annak tudomásulvételével is jár, hogy a sok tényező sokféle eredményt hozhat létre.

10. A tervezésnek az állam maximális gazdasági beavatkozási formájaként való bevezetése Oroszországban, illetve a Szovjetunióban történt meg. Kétségtelen, hogy az 1917-es forradalom után szinte azonnal jelentkezett az árukészletek meghatározott prioritások szerint történő elosztásának feladata. Ez azonban önmagában egyrészt nem feltétlenül a forradalmi ideológia következménye volt, hiszen a háborús szükségállapotok között ez egyébként is adódhatott.

Tinbergen azt fejtette ki, hogy az oroszok elsősorban a németek I. világháború alatt alkalmazott szükséggazdálkodási, tervezési tapasztalataira építettek. Külön kérdés e feladat teljesítésének módja, a magántulajdon megszüntetésének tétele. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy az elosztás nem azonos a tervezéssel.

A tervezés kezdeteinek vizsgálatánál azt is számításba kell venni, hogy a Tervhivatal funkcióiról és szervezetéről szóló jogszabályokat 1921-ben, illetve 1922-ben alkották meg. A Tervhivatal létszáma kezdetben 40 fő volt, 1923-ban lett 300, de még 1934-ben is csak valamivel volt több 400-nál.⁷ 1924–1926-ban a tervezéssel kapcsolatban az volt a legfontosabb vitakérdés, mennyiben kell figyelembe venni a piacot.⁸

Ez a korai szovjet tervezés tehát sem feltételeiben, sem tartalmában, sem jellegében nem volt azonos a későbbi szovjet tervezéssel. Nem foglalkozom itt azzal, hogy később milyenné vált a szovjet tervezés és milyen politikai, gazdasági, jogi intézmények voltak ezzel kapcsolatban, ezt itt fő vonalaiban ismertnek tekintem.

11. Nem ilyen ismert a német tervezés, sem annak előzményei. A nemzeti szocialista rendszer államosítások nélküli tervezési rendszert működtetett. Ennek kialakulásában szerepet játszott, hogy erős államgépezet jött létre (már az iparosítást megelőzően), a demokratikus rendszer kiépítése viszont késett. A német állam már a 19. század végén aktív gazdaságpolitikát és társadalompolitikát folytatott. Jelentős szere-

⁷ J. Tinbergen, *Central Planning*, New Haven–London, 1964. 5. p., E. Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952*, Chapel Hill, 1980. 43–44., 49–50. p.

⁸ E. H. Carr–R. W. Davies, *Foundations of planned economy, 1926–1929*, London, 1969. 628–629. p.

pet játszott az is, hogy a szén- és acéliparban erős koncentráció alakult ki, amelynek tovább-sugárzó hatása volt, fontos szerep jutott a kartelleknek, és döntő jelentősége volt annak, hogy a bankok összefonódtak az ipari vállalkozásokkal, széles körben erősítve a ténylegesen egységes gazdasági irányítást. Bár Landauer vitatkozik Hayekkel arról, hogy a központi és helyi állami szervek már 1928-ban ellenőrzésük alatt tarthaták-e a nemzeti jövedelem több mint 50%-át, az nem lehet kétséges, hogy az állami szerveknek nagyon fontos gazdaságirányító szerepe volt.⁹

12. A szovjet és a német tervezéstől eltérő jellegű a francia tervezés, amely a II. világháború után nagy hatást gyakorolt Európában. A francia állam nem totális állam, és a francia gazdaságban nem alakult ki az előzőekben említett gazdaságokkal azonos koncentráció és centralizáció (azaz nem állítható a szovjet és az 1933 és 1945 között fennállt német állam tervezése alapján az, hogy tervezés csak ilyen természetű államokban, illetve gazdaságokban van). Ugyanakkor közzismert, hogy a francia államszervezet hagyományosan erős, és hosszú idő óta aktívan beavatkozik mind a gazdasági, mind a társadalmi életbe. Ez a tervezés formájában

⁹ M. G. Schmidt, *Learning from Catastrophes*, West Germany's Public Policy, in: *The Comparative History of Public Policy...* 56–59. p., Berend T. Iván–Ránki György, *Európa gazdasága a 19. században*, Budapest, 1987. 262–268., 285–289. p., Landauer, i. m. 22. p.

történő beavatkozásban is megnyilvánult, mégpedig már a II. világháború előtt is.

Az I. világháború alatt és azt követően viszonylag széles körben elterjedtek a meghatározott arányban állami részesedéssel működő társaságok. Az állami vállalkozások száma azokkal a vállalkozásokkal is nőtt, amelyek az I. világháborút követően német tulajdonból franciába kerültek. 1926-tól kezdve beruházási terveket dolgoztak ki különböző iparágakban, és a tervezést összekapcsolták egy olyan gazdasági tanács működésével, amelyben mind az ipar, mind a felhasználók képviselői jelen voltak. Ez a tervezési kezdet volt az alapja azután a II. világháború után megindult és napjainkig nyúló francia tervezésnek, amelynek jellemzői közé tartozik egyrészt az, hogy nem tartalmaz kötelező előírányzatokat, másrészt, hogy az érdekeltekkel való tárgyalások sorozatának (koncertálásnak) az eredményei.¹⁰

13. Nem folytatom azoknak az államoknak a felsorolását, amelyekben valamilyen gazdasági tervezésre sor került. Az elmondottakkal azt szerettem volna jelezni, hogy formailag hasonló jelenségek lényegesen eltérő tényezők hatása

¹⁰ A. Shonfield, *Modern Capitalism*, London–Oxford–New York 1969. 81–85., 125–129. p., C. Seibel, *Planning in France*, in: *Economic Planning, East and West*, ed. M. Bornstein, Cambridge, Mass. 1975. 153–154. p., L. továbbá ehhez a témához Harmathy A.: *Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás*, Budapest, 1984.

alatt jönnek létre, és természetesen a formai hasonlóságok fontos tartalmi különbségeket takarnak.

14. Az állam tervezés formájában megjelenő gazdasági szerepének *jogi kifejeződésére* áttérve azt lehet megállapítani, hogy meglehetősen bizonytalan képet láthatunk. Annak ellenére, hogy a tervezés jogi vonatkozásaival számos tanulmány foglalkozott, azt lehet mondani, hogy biztos körvonalakkal rendelkező, stabil speciális jogintézmény kialakulásáról aligha lehet beszámolni. Úgy gondolom, hogy ezt nemcsak a tervezéssel összefüggő polgári jogi intézményekről, hanem a közjogiakról is el lehet mondani. (Itt nem arra gondolok, hogy azért minősíthetők bizonytalanoknak, mert az országok túlnyomó részében ma már nem lehet ezeket megtalálni, hanem a virágkoruk idején fennálló jogi tisztázottság hiánya miatt.)

Ilyen körülmények között a tervutasítások hatása leginkább a rendszer egészéből fakadt. Példaként hadd utaljak arra, hogy a szigorú tervutasításos rendszer körülményei között a tervutasítások végrehajtásának nem a speciális államigazgatási jogi eszközök jelentették a biztosítékát, hanem az állami tulajdonjog, a munkaviszony keretében fennálló függőség, és szélső esetekben a büntetőjog. Ennél sokkal bizonytalanabb helyzettel találkozunk azonban a francia jogban, ahol nincs szó tervutasításról, a tervek indikatív jellegűek, ösztönző természetűek, ugyanakkor az állami szervek, állami vállalatok

számára kötelezettségekkel járnak, de ezeknek a kötelezettségeknek a megvalósítására, kikényszerítésére szolgáló eszközökről nem szoktak beszélni. Hasonló módon bizonytalan a tervek megvalósítása érdekében megkötött szerződések megítélése, és igazából még azt is kérdésesnek lehet tekinteni, hogy jogi természetű megállapodásról van-e szó vagy csak jogon kívüli hatásokkal járó megegyezésről.

15. Az állam gazdasági szerepének, a gazdasági életbe való beavatkozásának azonban a tervezés csak a talán legfeltűnőbb megnyilvánulási formája. Az *állam megváltozott szerepe* egyike azoknak a jelentős változásoknak, amelyek az ipari forradalmat követően beálltak. Az átalakulás komplex gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális következményeit Landes úgy jellemezte, hogy az 1750-es évek embere közelebb állt és jobban megérthette Caesar légiójának katonáit, mint a saját ükunokáját. A változásokat tárgyalva mindjárt rámutat azonban arra, hogy a gazdasági élet két alapvető intézményének, a vállalatnak és a tulajdonnak a radikális megváltozása más tényezőkre vezethető vissza,¹¹ nem magyarázható tehát kizárólag az állam megváltozott szerepével. A változások iránya a különböző országokban sok egybeesést mutat. Ugyanakkor a részletek elemzésénél nem feled-

¹¹ D. S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge, 1969. 5–9. p.

hető el az, amire a fejlődés összehasonlító kutatása során Hollis Chenery és Moises Syrquin rámutatott: különböző tényezők jelentősen alakítják a mozgások irányait, s a tényezők között gazdasági strukturális elemek, országok méretei, társadalmi adottságok és társadalmi értékítéletek, politikai természetű elemek egyaránt megtalálhatók. A tényezők eltérő hatásai miatt számításba vehető variációk nagy száma miatt azután arra a következtetésre jutnak, hogy a lehetséges variációk kategóriáiba olyan kis számban kerülhetnek országok, hogy kérdéses, lehet-e általánosításhoz eljutni vagy csak egyedi esetekkel kell számolni.¹²

16. Azt mondják, hogy az ismert dallamok újbóli meghallgatása nagyobb örömet okoz, mint egy új, egyébként szép dallamra figyelés. Ebben bízva tértem vissza ahhoz a megállapításhoz, amivel korábban már találkoztunk, és remélem, hogy az ismétlés az újratalálkozás örömet és nem a monotonia képzetét idézte fel.

Lényegét tekintve ugyanolyan következtetést találunk tehát itt is, mint amit a tervezéssel kapcsolatban az előzőekben láttunk: sok összetevő hatásaként sokféle eredő lehetséges.

Itt szeretném azért visszaidézni Wilder szöttes-hasonlatát és legalább egy példával utalni az ellentétes látásra is: van olyan, aki egy meghatá-

¹² H. Chenery–M. Syrquin, *Patterns of Development 1950–1970*, Oxford, 1975. 4., 65. p.

rozott rajzolatot lát a szőttesen. Az USA-ba menekült orosz tudós, Sorokin 1964-ben korunk fő fejlődési irányairól egy kis könyvet jelentetett meg. Ebben azt vizsgálta, hogy mi lesz néhány év múlva a szovjet rendszerrel és mi történik a nyugati világgal. Hosszú idő után újra kézbe véve a könyvből készített és már elfelejtett jegyzeteket érdeklődéssel vártam, mit jóslott Sorokin harminc évvel ezelőtt. A jóslat az volt, hogy a szovjet rendszer nem marad meg, de nem lehet majd beszélni a 19. századi értelemben vett kapitalizmusról sem. Tételét olyan konvergenciaként lehet érteni, amely többet vesz át a nyugati világ korábbi elemeiből, mint a szovjetéből.¹³

Rendkívül leegyszerűsítetten ismertettem természetesen Sorokin gondolatát, csak azt emelve ki a gazdag fejtegetésből, ami adott gondolatmenetünkhöz leginkább illett. Azzal azonban nemritkán lehet találkozni, hogy a jelenségeket szemlélő személy egyszerűsít, tudatosan vagy még inkább nem tudatosan kihagyja a jelenségeket meghatározó tényezők egy részét.

17. Napjainkban különösen fennáll az egyszerűsítés veszélye az állam szerepváltozásának előtérbe helyezésével, és a többi szintén jelentős tényező mellőzésével. Ezzel kapcsolatban szeretnék néhány példát elmondani.

¹³ P. A. Sorokin, *The Basic Trends of Our Times*, New Haven, 1964. 78. sköv. p.

Eléggé elterjedt a francia és a német polgári törvénykönyv olyan szembeállítására, amely a franciát a következetes forradalom, a liberális eszmék megfogalmazójaként tünteti fel, a német törvénykönyvet pedig egy kompromisszumos társadalmi változás termékeként, amely egyébként a 19. század gondolatait fejezi ki annak ellenére, hogy 1900-ban lépett hatályba. Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy néhány mondatral kívánjak jellemezni és értékelni sok részből álló, egymástól sokszor lényegesen eltérő intézményekkel rendelkező bonyolult törvénykönyvi épületeket. Csak Jean Carbonnier, a kiváló civilista és szociológus megállapításaira hivatkozom, aki amellett, hogy kiemeli azokat az elemeket a francia polgári törvénykönyvben, amelyek a forradalmi hatást tükrözik, hangsúlyozza azt, hogy a Code civil tartalmának jelentős része a forradalom előtti jogból származik, ami kevésbé teszi valószínűvé a forradalmi jelleget. A viták összegezéseként elmondja azt is, hogy a Code civil sok tekintetben kompromisszumokat tartalmaz; ilyenek voltak például a házastársi vagyoni jogi rendelkezések és általában a családjogi kérdések rendezésének nagy része (ahol a forradalmi és a vallási felfogások nagyon erősen ütköztek), a szerződési jog számos olyan rendelkezése, amely az individualista érdekvédelem mellett vagy azzal szemben erkölcsi megfontolásokon nyugvó korlátokat állít. Egyébként azért Carbonnier a Code civil visszafogott értékelését követően az 1804 utáni

fejlődést tárgyalva elmondja, hogy a családjogi szabályozásnál az individualizmus csak a férj (családapa) jogainál érvényesült, és ez a helyzet mintegy száz év múlva szűnt meg.¹⁴

18. A magyar jogi szakirodalom erősebb német érdeklődése mellett érthető, hogy a francia Code civil kritikusainak véleménye kevésbé ismert, mint a német Bürgerliches Gesetzbuché (BGB). Hazai körökben is sokszor emlegetik azt, hogy a német polgári törvénykönyv érzéketlen korának társadalmi problémái iránt, dogmatikai erősségével szembeállítják és komoly hibájaként emlegetik, hogy nem vevődik észre a törvényben a 20. század gazdasági követelményeinek tudomásulvétele sem. Témánk szempontjából megemlítendőnek tartom azt a véleményt is, hogy a BGB nem tükrözi az állami beavatkozás fokozódását, a közjogi elemeknek a polgári jogba való mind erősebb behatolását. Isele kritikája szerint a BGB-ből a kisvárosi söröző, malom vagy a mezőgazdasági szerszámok, a nyáj hangulata árad. Boehmer ezzel nem vitatkozik ugyan, de azt jegyzi meg, hogy emellett érzékelhető az individualista, materialista szemlélet is, meg a rendőrállam patriarchális, konzervatív gondoskodása is a kisemberről. Az utóbbi tendenciára jellemzőként a méltányossági kártérítést említi.¹⁵

¹⁴ J. Carbonnier, Droit civil, Introduction, Paris, 21ème éd. 1992. 128–129., 132–134. p.

¹⁵ G. Boehmer, Einführung in das bürgerliche Recht, Tübingen, 1954. 78–79. p.

Nem tartom feladatomnak, hogy a német jogászokkal szemben védjem a BGB-t, felkészültségem is hiányzik a bírálat alaposságának felülvizsgálatához. Az azonban erősen elgondolkoztató, hogy a BGB, a gazdasági és társadalmi élet egyik legfontosabb törvénykönyve, valóban absztrakt szabályrendszerrel anélkül születhetett meg, hogy a fokozódó állami beavatkozás tünetei megfigyelhetők lennének. Ez a tény önmagában figyelmeztető jele annak, mennyire sokféle meghatározó tényező érvényesül, és mennyire nem lehet egyetlen tényező előtérbe állításával megpróbálni megmagyarázni a jogi megoldásokat. Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy a méltányossági felelősség rendőrállami magyarázata kétségeket ébreszt az olvasóban az összehasonlítások alapján. Csak utalnék arra, hogy a nem rendőrállamként ismert Svájcban hasonló méltányossági gondolat érvényesül, a magyar Curia 1926-ban hozott döntésével meginduló méltányossági kártérítési bírói gyakorlatnál pedig szintén nem látom bizonyítottnak a hivatkozott érvelést.

19. Az angol jog leegyszerűsítve könnyen jellemezhető úgy, hogy a tulajdonjogban a feudális maradványok találhatók meg a nem következetesen végigvitt forradalom eredményeként, a szerződési jogot azonban liberális individualista elvek uralma jellemzi. A leginkább szabadversenyos kapitalista jogi felfogással rendelkező országnak tekinthető Angliáról azonban sok olyan vonást is elmondanak, amelyek nem il-

leszkednek be a csak éjjeliőrként szabályozó állam elgondolásába. A hazánkban inkább ismertnek tekinthető Polányi művein kívül hadd utaljak olyan jogi szakirodalmi munkára, amely azt mutatja ki, hogy a 18. századtól kezdve főleg a helyi közigazgatás révén az állam számos feladatot lát el a társadalmi és gazdasági életben.¹⁶ A 20. századi angol államról pedig azt állapítják meg, hogy bár az egyénekről való társadalmi gondoskodás számos területén nem tekinthető élenjárónak, emellett erős beavatkozást hajt végre a gazdasági és társadalmi élet különböző területein. A gazdaság irányításában szűk körű, igen jól képzett hivatalnokgárda látja el a feladatait, és ennek során nem annyira a pártok változó ideológiai áramlatai gyakorolnak hatást, mint a gazdaságirányítással nagyon szoros kapcsolatban álló pénzpiac. Az angol államélet jellemzése során kimutatják azt is, hogy a tervezés és államosítás elméleti alapjait a 20. század első évtizedeiben már kidolgozzák, s a későbbiekben csak ezekhez az alapokhoz nyúlnak vissza. Az állami vállalatok létrehozása egyébként már a II. világháborút megelőzően megindul, és döntően a konzervatívok azok, akik a legfontosabb lépéseket megteszik. A II. világháború után sem lehet e tekintetben alapvetően eltérő gazdaságpolitikai vonalat megfi-

¹⁶ E. C. S. Wade–G. Godfrey Phillips, *Constitutional and administrative law*, London 9th ed. 1977. 280–281. p.

gyelni annak függvényében, hogy munkáspárti vagy konzervatív kormány van uralmon.¹⁷ Ez az állami beavatkozási tendencia és ennek különböző jogi megnyilvánulásai, mint pl. a sajátos állami vállalati jogi forma érvényesül tehát amellet, hogy a jog más területein valóban megfigyelhetők olyan megoldások, amelyek az individualista érdekérvényesítést szolgálják, mégpedig erkölcsi elvektől sokkal kevésbé korlátozottan, mint azt az európai kontinentális jogokban meg lehet figyelni.

20. Az elmondott példákkal azt szerettem volna ismét jelezni, hogy párhuzamosan vagy egymással ellentétesen különböző tényezők hatnak. A leegyszerűsített, fekete-fehér természetű magyarázatok még a nagyon távlati szemlélet mellett sem látszanak helytállónak.

21. Az eddigiekben végig azt a vonalat igyekeztem követni, hogy az államnak a gazdasági életbe való beavatkozását állítottam a középpontba és ehhez képest tettem említést az eltérő alapú jelenségekről. A következőkben arra szeretném utalásszerűen felhívni a figyelmet, hogy az *állami beavatkozástól függetlenül más olyan jelenségek* is megfigyelhetők a modern gazdasági életben, amelyek lehet, hogy állami beavatkozást igényelnek, de amelyek ettől az iránytól függetlenül *jogi tükröződést* eredményeznek.

¹⁷ P. Dunleavy, The United Kingdom, Paradoxes of an Ungrounded Statism, in: The Comparative History of Public Policy... 242–244., 255., 259–266. p.

Kiindulásként ismét Kuznets megállapításaira hivatkozom.¹⁸ Álláspontja szerint a modern fejlődés jellemző vonásai közé tartozik a gazdaság szerkezeti átalakulása mellett (amely legfeljebb közvetett jogi tükrözést vált ki), a termelés méreteinek megváltozása, amely szükségszerűen magával hozza az egyéni vállalkozás kis súlyúvá válását és a nagy gazdasági szervezetek kialakulását (aminek a jogi személyek jogának fejlődése, átalakulása a következménye), továbbá a munkaviszonyok radikális átalakulása (aminek ismét a jogi személyek jogában is van közvetlen hatása a munkajog változásai mellett), továbbá a társadalmi szerkezetnek és ideológiának az a lényeges átalakulása, amely az urbanizáció hatására következik be [ennek nagyszámú jogi következménye van, többek között az a jelenség, amelyet a jogi személyek krízisének neveztek el (R. Drago¹⁹), továbbá a közigazgatási szerződés megjelenése, de általában új jelenségek a szerződések jogában, aminek eredményeként egyesek a szerződés haláláról beszélnek (G. Gilmore²⁰)], végül a közlekedés és kommunikáció teljes átalakulása, aminek elsődlegesen közvetett hatásai fontosak a jogban.

22. Kiegészítésként szinte ötletszerűen kiegészítve említek meg néhány további olyan vál-

¹⁸ Kuznets, i. m. 248–250. p.

¹⁹ R. Drago, *Les crises de la notion de l'établissement public*, Paris, 1950.

²⁰ G. Gilmore, *The Death of Contract*, Columbus, 1974.

tozást, amely jelzi, hogy a jog körében a 19. század második fele és a 20. század eleje óta alapvető átalakulás történik, s ezeknek a változásoknak az irányát számításba kell venni az állami beavatkozástól függetlenül.

a) A nagyszervezetek kialakulása magával hozza a szervezet belső életének a korábbtól eltérő szabályozását, kisebbségvédelmi, befektetővédelmi sajátos követelményeket, a manager sajátos helyzetéből fakadó következmények tisztázását, ami a tulajdonjog megvizsgálását is igényli. A szervezet piacon való megjelenése részben a versenytársak és az egész piaci rend veszélyeztetésével járhat, ami külön védekezési rendszert igényel. A szervezet azonban a piacon az említettek mellett a szerződő partnereit is veszélyeztetheti gazdasági erőfölénye révén, ezért fogyasztóvédelmi szabályok kialakítása válik szükségessé. Itt tehát egy sor olyan szabályra és intézkedésre van szükség, amely az állami beavatkozást elengedhetetlenné teszi.

b) Az említett irányvonalhoz tartozik a szerződéseknek egy olyan sajátos felhasználása, amely nem új szervezetet eredményez, hanem önálló szervezetek összehangolt magatartását. Az amerikai gyakorlatban ez a kérdés először olyan sajátos megfogalmazásban jelentkezett, hogy korlátozhatja-e valaki a cselekvési szabadságát. Itt a fejlődés először a megállapodás érvényességének elismeréséhez, majd a jogilag kötelezőnek tekintett megállapodás ellenőrzéséhez és esetenként érvénytelenné nyilvánításához

vezet. Ez az út ismét az állam szerepváltozásának sajátosságait mutatja, mégpedig egy olyan gondolatkörben, amely nem a korábbi szempon-
tokat követi.

c) A szerződések körében mutatkozik meg különös élességgel a vagyon egyes elemei tényleges értékének megváltozása is: már nem az ingatlan jelenik meg a legfontosabb értéként. Commons a kapitalizmus jogi alapjairól szóló művében egyenesen a vagyont érintő legfontosabb változásnak minősíti azt, hogy követelések értékesíthető áruvá válnak.²¹ A hitel, a bizalmi alapú szerződések a gazdasági élet alapvető jelentőségű elemeivé válnak. Ez a fejlődés – amint azt gazdasági válságok igazolták – rendkívüli veszélyekkel jár. A védekezés ismét állami szabályozást, szervezeteket, intézkedéseket igényel. Ez nem az állami dirigizmus korábban tárgyalt vonala, hanem a gazdasági, technikai fejlődés sajátos kísérőjelensége.

d) A szerződések körében fontos változás a gazdasági fejlődés eredményeként a tartós kapcsolatok elterjedése az azonnal lebonyolódó szerződések mellett.²² Ezek a tartós kapcsolatok természetüknél fogva igénylik a beavatkozást, a bírósági tevékenység új esetei révén ismét

²¹ J. R. Commons, *Legal Foundation of Capitalism*, Madison–London, 1968. (az 1924. évi kiadás újranyomása) 246. p.

²² I. Macneil, *The new social contract*, New Haven–London, 1980.

az állami beavatkozás terjedéséről lehet beszélni.

e) A technikai fejlődés a veszélyhelyzetek sűrűsödésével jár. Az erre való reakció a kártérítési kötelezettség kiterjedését jelenti, ami ismét egyfajta állami beavatkozással biztosítható. A téma részletes kifejtése helyett csak utalok arra, hogy egyrészt a biztosítás kiterjesztése, az állami előírás alapján történő kárelosztás a hagyományos kártérítési felelősség krízisét idézte elő²³, másrészt a kártérítési kötelezettség megállapításánál előtérbe került a bírói gyakorlaton keresztül érvényesülő állami jogpolitika²⁴.

A lista folytatható volna, annak ellenére, hogy itt csak a legfontosabb jogintézményeket érintő lényeges változásokat említettem meg.

23. A másodikként csak említésre ígért témakör az *államnak a gazdasági élet alanyaként betöltött szerepe*. Itt a szerepváltozás a privatizáció teljes témakörének kifejtését igényelné, amelyre azonban most nem kerül sor. Utalásszerűen felhívom azonban a figyelmet arra, hogy milyen tényezők válnak meghatározóvá ennél a szerepváltásnál. Országonként eltérő okok játszanak közre.

Az ideológia vonalán a konzervatív és liberális gondolatok (Friedman, Hayek) jelennek meg.

²³ A. Tunc, *La responsabilité civile*, Paris 2ème éd. 1989. 1–6, 166–179. p.

²⁴ R. W. Dias, B. S. Markesinis, *Tort Law*, Oxford, 2nd ed. 1989. 59. p.

A gazdasági tényezők között az 1970-es évek inflációs, gazdasági pangásos környezetét lehet megemlíteni, amelyet a tapasztalatok szerint az államok a korábban megszokott, Keynesre hivatkozó politikájukkal nem tudtak kezelni. A bevezetett monetáris politika pedig kevesebb állami beavatkozással járt. Ezeket további tényezők is kísérték (ilyen példa az angoloknál a Treasury és a pénzpiac kapcsolata).

A szerepváltás privatizációs hatása többé-kevésbé világos. Ez a kérdés önálló kifejtést igényel, ezért ebbe a témakörbe nem is kezdek bele, megmaradok a kérdés jelzésénél.²⁵ Nem tisztázott azonban az, hogy milyen hatása lesz az előzőekben részletesebben tárgyalt másik területen. Az is kérdés, hogy szükségszerűen fejt-e ki hatást abban a körben. A jogszabályok sem követik következetesen az eszmei áramlatokat, amelyek hosszabb-rövidebb ideig érvényesülnek, még kevésbé egyértelmű az irányzatok érvényesülése a bírói gyakorlatban, amelynél a kialakult, meghonosodott ítélkezési gyakorlatról csak hosszabb idő után lehet beszélni.

²⁵ L. erről az előadónak az Európa Tanács Budapesten tartott nemzetközi konferenciájára készített főreferátumát: Harmathy A., *Law and Privatisation, General report*, in: *Legal Aspects of Privatisation*, Strasbourg, 1993. 197–213. p., valamint Harmathy A., *Lex aspects juridiques de la privatisation dans les pays d'Europe centrale et orientale*, in: *Les aspects constitutionnels de la transition vers une économie de marché*, Strasbourg, 1994. 196–214. p.

24. Az előadás végéhez érve, hadd beszéljek valami olyasmiről, ami ha nem is nyilvánvalóan, úgy gondolom mégis szorosan kapcsolódik a székfoglaló előadás tartásának alapgondolatához. Egy ilyen alkalommal az előadó kicsit számot ad a hallgatóságnak és magának, nézzük meg együtt, mit sikerült kidolgozni. Azt hiszem nem én vagyok az egyetlen, akinek nem esik jól, ha szembesülnie kell a produktummal. Az ember talál egy témát, egy gondolatot, amelyet szeretne kidolgozni. Lelkesedik a feladatért, öröme van a megvalósítás során. Talán nem szerénytelen a hasonlat, de valami olyasmiről van szó, mint mikor egy szobrász kap egy szép nagy márványtömböt, amelyben benne látja a megalkotandó szobrot, vagy mint mikor egy zenész megtalál egy dallamot, amelyből magában már egy zenemű különböző részleteit építgeti. Az emberben benne él a gondolat és akár tudatosan, akár nem, mindig foglalkoztatja. Aztán egyszer abba kell hagyni a munkát, akkor is ha úgy érzi, még nem fejezte be, és a terméktől eltávolodva áttekinti a fő vonalakat, felméri a részleteket, és rájön arra, hogy milyen távol áll a megvalósult valami attól, ami a gondolataiban élt, amit magában hallott, mennyire nem sikerült megvalósítani az elképzelést. Ez a hirtelen szembesítése az elképzelt szépségnek és megvalósult töredéknek egy másik olvasmányemlékemet juttatja eszembe. Aldous Huxley Pont és ellenpont című regényének záró részében írja a következőket: „...a nyitott ajtón át kihallatszott a

muzsika ... A hosszan kitartott hangok mennyországá ismét az abszolút nyugalom, a csönd és boldog lábadozás tanyája lett. Hosszan kitartott hangok, megismételt akkordok: tisztán, világosan árad a zene, függ és lebeg, erőfeszítés nélkül a magasba szárnyal, föl, egyre följebb...A muzsika hirtelen elhallgatott. És nem maradt egyéb, csak a tű karcolása a forgó lemezen.”

A tiszta zene legfeljebb csak az előadó képzeletében létezett. Amikor azonban a képzelet világából hirtelen leszállították, rá kell jönnie, hogy a valóságban más nem hallja a dallamot, csak a tű karcolja a lemezt. Abbahagyom a karcolást.

